

OSMANLI ARAŞTIRMALARI

XXVI

Neřir Heyeti - Editorial Board

Halil İNALCIK - İsmail E. ERÜNSAL

Heath W. LOWRY - Feridun EMECEN

Klaus KREISER

Misafir Editörler:

Hatice AYNUR - Mehmet KALPAKLI

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES

XXVI

Prof. Dr. Mehmed ÇAVUŐOĐLU'na

ARMAĐAN - II

İstanbul - 2005

TAŞRANIN ALTIN ÇİÇEĞİ
SAFRAN

*Ömür CEYLAN**

Edebî metinler âit oldukları dilin ve coğrafyanın kültürel hafızasıdır. Bütün varlıklar gibi zaman ve mekan ölçüleriyle kayıtlı olan sanatçı, benimsemediği dünya görüşü ve edebî geleneğin çerçevesinde zaman ve mekanın kayıt altına alamayacağı eserler verme arayışındadır. Yeteneği ve eğitimi ile donattığı hayal gücünü ne sıradan insanların üretkenlikleri seviyesine indirme, ne de ortaya koyduğu metnin yaşamasını hedeflediği zaman ve mekanın sahibi olan insandan uzaklaşma şansı vardır onun. Olabildiğince sanatçıya özgü olması beklenen edebî metin, özgünlüğü nispetinde unutulma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Sanatçı bu tehlikeyi bertaraf etmek için herkesin gördüğü, bildiği, hissettiği şeyleri kimsenin göremediği, bilemediği, hissedemediği şekilde ifade eder. Bunu yaparken de kullandığı dilin retorik imkanlarından olabildiğince yararlanır.

Her devirde ve her yerdeki benzerleri gibi Divan Edebiyatı temsilcilerinin de temel zemini duyularla ve duygularla algılanabilen anlam dünyasıdır. Düşünebilen bütün canlıların ortak yurdu durumundaki bu algılar dünyası, bir ayağı da bilinen en hür iklim olan hayâl âlemindeki divan şairinin penceresinden olağan dışı resimler halinde görülür. Zira bilgi ve kabiliyet kanatlarıyla hayâl âlemine yükselen sanatçı özellikle geniş paylaşımların malzemeleri durumundaki nesne ve kavramların arkalarını zengin çağrışımlarla doldurur. Lugatin ve geleneğin elverdiği özgün ilintilerle bir araya getirilmiş çağrışım yüklü kelimeler, şairin kabul gören yaratıcılığı sayesinde lûgatte bulunmayan yeni anlamlar kazanabilir. Bunu başarabilmenin ilk koşulu sıra dışı bir dikkate sahip ol-

* İstanbul Kültür Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi.

maktır. Bu sıra dışı dikkatin şekillendirdiği bakış açısı bir süre sonra görülen resimlerin şeffaflaşmasını ve farklı bir gerçekliğe kavuşmasını sağlar.¹

Tabiat, barındırdığı binlerce tanıdık unsurla paylaşımına açık edebî metinler için ideal bir zemindir. Fakat divan şairi çevresindeki tüm canlılarla paylaştığı tabiatı da anlatageldiğimiz bu gözle şiire taşır. Tabiat unsurlarının en ince ayrıntıları yüz yıllar içerisinde geliştirilmiş olan çağrışım sistemine malzeme olur. Tabiatındaki nesne ve kavramların az bilinen ya da bilinmeyen özellikleri, ortak şairâne algılayış içinde farklılığı yakalamak zorunda olan şairin öncelikli hamle noktalarından biridir. Bu genel eğilim dîvânî ya da dünyevî bütün metinlerde geçerlidir. “Tabiatı, daha üst seviyede bir gerçekliğin yansıdığı ayna olarak değerlendiren görüş, kendini ifade ederken kaçınılmaz olarak tabiata dayalı bir sembolizm geliştirmiştir.”² Ardında metaforik anlam katmanları gizleyen tabiat unsurlarının zaman ve hayat şartları içerisindeki değişim ve dönüşümleri de düşünüldüğünde her biri üzerine yapılmış araştırma ve incelemelere ihtiyaç belirmektedir.

Safran

Beş duyuya birden hitap eden güzellikleriyle divan şiirinin temel mekanlarından biri olan bahçe (bâğ), şair tarafından her biri bir metafor haline getirilmiş türlü çiçekler, ağaçlar, kuşlar, ırmaklar ve havuzlar barındırır. Bağın çiçek kadrosunu oluşturan gül, lale, sünbül, nergis, gelincik, zambak, süsen, fulya (zerrinkadeh), çiğdem, şebboy, hatmi, reyhan, benefşe, erguvan, leylak, nilüfer³ vb. arasında zâferân/safran -genellikle- yer almaz. Zira şiirlere de yansımış estetik, ekonomik ve farmakolojik özellikler taşıyan safran, yetiştirilme

¹ Buradaki dikkatten kastımız Prof. Dr. Sadık Tural'ın *Mihnet-i Keşan*'la başlattığı “çevreci dikkat” değildir. (Sadık Tural, “Edebiyat Eseri ve Çevre Arasındaki Bağlar”, *Türk Edebiyatında Tabiat*, Hazırlayan: Şükrü Elçin, AKMY, Ankara 1993, s. 4.) Sıra dışı olarak nitelediğimiz ayrıntı dikkati divan şairlerinin tabiat unsurları da dahil şiire taşıyan pek çok unsur için benimsedikleri ortak bir edebî tarzıdır. Aksine Keçecizade İzzet Molla'nın sürgün psikolojisiyle kaleme aldığı bu ironik mesnevî, çevreyi/tabiatı yakınmaların odağına yerleştirdiği için söz konusu geleneksel yaklaşım olabildiğince realize edilmiş ve bu sayede çevreci dikkatin ilk örneği vasfını kazanmıştır.

² Beşir Ayvazoğlu, *Güller Kitabı (Türk Çiçek Kültürü Üzerine Bir Deneme)*, 5. basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1999, s. 81.

³ Bu çiçeklerin tümünü aynı manzumede görmek için bkz. Azbî, “Şükûfenâme”, *Dîvân-ı Azbî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi 3521, v. 22b vd.

şartları ve kullanım alanlarıyla bahçe çiçeklerinden çok daha öte ve farklı bir bitkidir.

Adı ve Kökeni

Dünyanın pek çok dilinde küçük değişikliklerle kullanılan zâferân sözü (Al. safran, Fr. safran, İng. saffron, Rus. shafran, Yun. zafora, İtl. zafferano), “sarı” anlamındadır ve Arapça asıllıdır. Botanik literatüründeki karşılığıyla *crocus sativus* l. denen bu çiçeğin Ortadoğu ziraatindeki diğer adı *kürkûmdur*.⁴ Arap kaynaklarına göre *câdî*, *kurûkus*, *ebler*, *reyhükân* ve *halûk* sözcükleri de halk arasında zâferânı karşılar.⁵ Bitkiler âlemine dair 90 civarında kelimenin geçtiği Kur’ân-ı Kerim’de ise zâferân anılmamaktadır.⁶

Bir hayli eski ve köklü bir bitki kültürüne sahip olan Türklerin⁷ dilinde de, *Divânü Lugâti’t-Türk*’de geçen ve safran olabileceği tahmin edilen *kayaçuk* kelimesinin⁸ sonraki asırlarda kullanılmadığını ve Farsça’da olduğu gibi za’ferânın tercih edildiğini görüyoruz. Metinlerde Kutadgu Bilig’den itibaren rastladığımız bu bitki,⁹ Anadolu sahasında verilmiş edebî eserlerde ve eski tarım yazmalarında da za’ferân şeklinde geçer.¹⁰ Kelimenin telâffuz kolaylığı sağlayan şekli *safran* da halk ağzında uzun süreden beri yaygındır. Hatta Cumhuriyet döneminde yayımlanmış eski-yeni bitki adları sözlüklerimiz madde başı olarak safranı belirler.¹¹ Halk arasında *mor çiğdem* ve *koyun çiğdemi* adlarıyla

4 Abdülgani Nablûsî, *El-Melâhatü fî-İlmi’l-Fellâha*, (Tahkîk ve Şerh: Âdil Muhammed Alî), Dârü’z-Ziyâ, (tarihsiz), s. 361.

5 Ebü’l-Hayr el-İşbîlî, *Umdetü’t-Tabîb fî-Ma’rifeti’n-Nebât*, (Tahkîk, Düzenleme ve Sunum: Muhammed Arabiyyü’l-Hattâbî), Matbû’âtü Akademiyeti’l-Memleketi’l-Mağribiyye, C.I, Rabat 1990, s. 361.

6 Bkz. *Kâmâsü’l-Kur’âni’l-Kerîm Mu’cemü’n-Nebât*, Kuveyt 1997.

7 Ayrıntılı bilgi için bkz. Orhan Sakin, “Eski Türk Dünyasında Bitkiler ve Bitki Kültürü”, *Tıp Tarihi Araştırmaları*, S. 12, İstanbul 2004, s. 135-139.

8 Besim Atalay, *Divânü Lûgat-it-Türk Dizini*, 4. basım, TDKY, C.IV, Ankara 1999, s. 284.

9 Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig I (Metin)*, 4. basım, TDKY, Ankara 1999, s. 495, 563, 644.

10 *Revnak-ı Bustan*, (Hazırlayan: Zafer Önler), TDKY, Ankara 2000, v. 41b; Ebü’l-Feyz Mustafa et-Tabîb, *Risâletü’l-Feyziyye*, (*Yabani Bitkiler Sözlüğü* adıyla konuşma diline aktaran Hadiye Tuncer), Tarım Bakanlığı Yayını, C.I, Ankara 1974, s. 151.

11 *İlk ve Orta Öğretim Botanik Terimleri* (Türkçe-Osmanlıca, Osmanlıca-Türkçe, Fransızca-Türkçe), Maarif Vekilliği, İstanbul 1939, s. 58; Turhan Baytop, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, TDKY, Ankara 1994, s. 232.

da bilinen bitkinin *Hint safranı*, *Yemen safranı*, *Selanik safranı*, *Arnavut safranı* vb. türleri oldukça ünlüdür.¹² Rengi, kokusu ve işlevleri ile safrana benzeyen fakat daha ucuz ve kalitesiz bir bitki olduğundan safran satıcılarınca ticaret hilelerinde kullanılan *aspire de yalancı safran* denir.¹³

Mısır papirüslerinde ve Homeros destanlarında dahi izlerine rastlanan¹⁴ bu yaşlı bitkinin anavatanı hakkında ise değişik rivayetler vardır. Kaynaklar Türkiye-Yunanistan,¹⁵ Hindistan-Endonezya,¹⁶ Ortadoğu Havzası¹⁷ ve İran'ı safranın ilk yetiştirildikleri yerler olarak kaydetmektedir. Bir zamanlar Babil'de ve Hulvan'da yetiştirildiğini,¹⁸ Hititler döneminden beri Anadolu'da da kullanıldığını bildiğimiz safranı Moğollar Çin'e, Araplar İspanya'ya ve Haçlılar Batı Avrupa'ya tanıtmışlardır.¹⁹

Fizyolojik Özellikleri ve Yetiştirilişi

Safran; süsengillerden, 15-30 cm. boyunda çok yıllık soğanlı bir bitkidir. Sonbahar mevsiminde açan mor çiçekleri vardır. Yaprakları uzun ve koyu yeşil renklidir. Kurutulup toz haline getirilerek kullanılan ve kaidesi içinde bulunan üç parçalı tepcikleri ise kırmızımturak turuncu rengindedir. Çiçekleri güneşle beraber açılır. Tamamen açılır açılmaz ve özellikle alacakaranlıkta toplanır. Bileşiminde şeker, organik asit, uçucu yağ ve kırmızıya boyayan krosin maddesi vardır.²⁰

¹² Cemal Anadol, *Şifalı Bitkiler ve Şifalı Sular Ansiklopedisi*, Türkmen Kitabevi, İstanbul 1990, s. 188.

¹³ Baytop, 1994, s. 35.

¹⁴ Hassan Kubeyî, *Mu'cemü'l-A'sâb ve'n-Nebâtâtî't-Tıbbiyye*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1993, s. 352.

¹⁵ Ahmad Atyat, *Production&Processing of Medical&Aromatic Plants in the Arab World*, Ürdün (tarihsiz), s. 147.

¹⁶ Mustafa Tlas, *El-Mu'cemü't-Tıbbiyyü'n-Nebâtî*, Dimeşk (tarihsiz), s.305.

¹⁷ Hassan Kubeyî, a. y.

¹⁸ İbn Vahşiyye, *El-Filâhatü'n-Nebâtiyye*, (Tahkik: Tevfik Fahd), Fransız Enstitüsü Yayını, C.I, Dimeşk 1993, s. 236. Hulvan; toprağının verimliliği, meyve ağaçları ve özellikle inciri ile meşhur olan tarihi bir İrâku'l-Arab şehridir. Arap şairlerinin sık sık hurma ağaçları ile andıkları Hulvan şehri için bkz. "Hulvan," *İA*, MEBY, C. 5/1, s. 585.

¹⁹ www.karabuk-tarim.gov.tr (23.03.2005)

²⁰ İbrahim Hakkı (Darülfünun Tabii Coğrafya ve Galatasaray Lisesi Tabiat Muallimi), *Nebâtât Âlemi*, Devlet Matbaası, İstanbul 1927, s. 242, Ayhan Yalçın, *Şifalı Bitkiler Ansiklopedisi*, Geçit Kitabevi, İstanbul 1981, s. 592

Ziraati insan gücüne ve sabra dayalıdır. İyice temizlenmiş toprağa Ağustos-Eylül arasında ekilen safran soğanları 3-4 yıl boyunca titiz bir bakım ister. İlk yıl sonunda varla yok arası bir verim alınır. Her bahar sonunda filizlenen pürçükleri hayvanlardan ve özellikle tavşandan korunmalıdır. Şiddetli yağmuru sevmez. Soğanların çıkarılarak bir başka yere ekildiği son hasada kadar alınan verim dekar başına birkaç kilodur. 1 kg. kuru safran 100.000 ila 140.000 çiçekten elde edilebilir. Safran ekimi yapılan toprağa yedi yıl boyunca bir daha safran ekilmez. Hasat zamanı toplanan safran elekten geçirilir. Elek altında kalan ve nispeten değersiz olan tozu şekerli gıda maddesi üreticilerince kullanılır. Elek üstündeki saf safransa pişirilerek kurutulur ve öğütülüp toz haline getirilir.²¹ Bu zahmetli süreçten sonra elde edilen safranın değeri altınla yarışmakta ve gram hesabıyla satılmaktadır.

Bir zamanlar Bizanslılarca İzmir'de yetiştirilen safran, Osmanlı döneminde ise başta Safranbolu olmak üzere İstanbul, İzmir, Tokat, Adana ve Urfa'da yetiştirilmiştir. Yalnız 1858 yılında İngiltere'ye satılan safran miktarı 9705 kg'dır. Geçen asrın başlarıyla birlikte safran üretimi oldukça düşmüştür. 1913'teki toplam hasat 500 kg'dır.²² 16-18. yüzyıllarda kırk kadar köyünde safran ekimi yapılan ve adını bu bitkiden alan (Za'firânborlu²³) Safranbolu'da bugün yalnız iki köy safran ziraati ile uğraşmaktadır ve yıllık 1000 kg. civarında safran tüketilen ülkemizdeki yegane safran üreticisi bu iki köyün hasat toplamı 7-10 kg. arasındadır.²⁴

Etkileri ve Kullanım Alanları

Bir gramı kendi ağırlığının 100.000 katı sıvıyı renklendirebilen safran, bileşimindeki maddelerle doğal bir koku ve renk verici olarak gıda, boya, tekstil ve ıtriyat sanayisinde kullanılmaktadır. Türk mutfak kültürünün de en eski baharatlarından biridir. Osmanlı döneminden beri zerde, aşure, lokum vb.

²¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Uğuroğlu Barlas, "Safran Üzerine Ekim ve Hasat Genel Bilgileri", *Safranbolu Tıp Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2004, s. 131-133.

²² H. Ertem, B. C. Collas ve H.S. Çelebioğlu'ndan naklen Turhan Baytop, *Türkiyede Bitkiler İle Tedavi (Geçmişte ve Bugün)*, İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yayını, İstanbul 1984, s. 360.

²³ Tarih boyunca Theodorapolis, Dadybra, Zalifre, Taraklıborlu, Taraklı vb. adlarla anılan Safranbolu hakkında bkz. Ünsal Tunçözgür, *Dünden Bugüne Safranbolu*, Safranbolu Hizmet Birliği Kültür Yayını, Ankara 1997.

²⁴ www.karabuk-tarim.gov.tr (23.03.2005)

tatlıların malzemeleri arasındadır. Safranın en köklü kullanım alanlarından biri de tıptır. Eski tıbbı göre sıcak/kuru bitkilerdendir ve tarçın gibi o da yumuşaklığı sebebiyle farklı pek çok rahatsızlığa iyi gelir. Vücuda zindelik ve ferahlık verir. Uykuyu düzenler, sinir sistemini yatıştırır/uyandır, hafakanı önler ve neşelendirir. Yelleri dağıtır, kalp çarpıntılarını giderir. Ter ve idrar atımını hızlandırarak zayıflatır. İştah kesici ve mîdevîdir. Hazmı kolaylaştırıcı ve kas gevşeticidir. Tıkanıklıkları açar, kaşıntıyı keser, astım ve öksürüğü tedavi eder. Kulak ağrısını geçirir; çiğnendiğinde diş etlerini, sürme gibi sürüldüğünde gözleri kuvvetlendirir. Fazla miktarlarda alınırsa baş ağrısına, şarapla birlikte içilirse baygınlığa sebep olur. Koklansa dahi erkeklerde afrodisyak özelliği gösterir. Kadınlarda ise bilinen en eski adet söktürücü, düzenleyici ve ağrı gidericilerden biridir. Frengi ilaçlarının terkinde muhakkak bulunmaktadır. Modern tıpta uygun görülmemekle birlikte eskiden hamileliklerde de yaygınca kullanılır. Belli oranlarda içilen safran doğumun vaktinde gerçekleşmesine, hamile kadının boynuna asılan safran macunu da kolaylıkla doğurmasına yardımcı olur.²⁵ Toz veya macun halinde ya da sulandırılmış şekilde alınan safran, kimi zaman da acı badem yağı, kereviz suyu, papatya tozu, güherçile, pelin, bal vb. ile birlikte ilaç terkiplerine katılır. 16. yüzyılın hekim şairlerinden Nidâî, *Dürr-i Manzûm* adlı tıp eserinde devâ-i misk mâcûnu, hükemâ helvası, kabız-ishal ilaçları ve tiryâk hazırlanırken kullanılacak bitkiler arasında safranı da sayar.²⁶

²⁵ Safranın daha çok halk hekimliğince kabul edilen tıbbî özellikleri şu kaynaklardan derlenmiştir: İbn-i Sînâ, *El-Kânûn Fi't-Tıbb*, (Türkçeye Çeviren: Esin Kahya), AKMY, C.I, Ankara 1995, s. 204, 237, 299; C.II, Ankara 2003, s. 24, 236-237; Mütercim Âsım Efendi, *Tibyân-ı Nâfi' Der-Terceme-i Burhân-ı Kâfi'*, Matbaa-i Âmire, C.I, İstanbul 1287/1870, s. 2/375; Osman Hayri Mürşit Efendi (Tarsuslu Tabip), *Sıhhat Hazinesi*, Bahar Yayınevi, İstanbul 1971, s. 51; Muammer Uysal, *Şifalı Bitkiler ve Gıdalar Ansiklopedisi*, Uysal Kitabevi, Konya 1997, s. 299-300; Osman Akfırat (Fatih Dersiamlarından), *Tezkiretü Ulü'l-Elbâb ve'l-Câmi'u li'l-'Acbü'l-'Ucâb (Şifalı Bitkiler ve Emrâz)*, (Nâşiri: Arif Pamuk, Pamuk Yayınevi), (tarihsiz), s. 107-108; Baytop, 1984, s. 360; Barlas, a. e., s.133; Yalçın, a. e., s. 592; Anadol, a. e., s. 188; Atyat, a. e., s. 147; Kubeyî, a. e., s. 352; Tlas, a. e., s. 305.

²⁶ Nidâî, *Dürr-i Manzûm*, (Hazırlayan: Ümran Ay), MÛTAE, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2000, s. 76, 89, 91, 93, 101.

Bir Şiir Çiçeği Olarak Safran

Anadolu Türklerinin yüzyıllar boyunca ekim ve hasadıyla uğraştıkları bitkilerden biri olan²⁷ fakat yetiştirilişi ve tüketimiyle bugün hayatımızdan büyük ölçüde çıkan safran, çok yönlü kullanım özellikleri sayesinde Osmanlı döneminin gözde nebatlarından biri haline gelmiştir. Hatta bazı illerdeki (Ankara, İstanbul, Safranbolu) Safran Han/Zâferân Han adlı yapılara bakılırsa aynı zamanda önemli bir ticaret kalemidir. Safranın gündelik hayat içerisinde yaşadığı asırların şairleri de bu cazibeli bitkiyi ilgi çekici pek çok özelliğine yakışır şekilde şiire taşımışlardır. Divan şairlerinin içerisinde safrana da yer verdikleri zarif hayalleri, çok bildik rengi ve kokusu ile sınırlı değildir. Aksine yetiştirilmesinden hasadına, tıbbî özelliklerinden kullanım alanlarına kadar gösterilecek son derece ince dikkatler, safranın anıldığı beyitleri anlamak için hayati önem taşımaktadır.²⁸

Viranşehir Safranı

14. yüzyıldan beri Anadolu'nun pek çok yerinde safran ekimi yapılmıştır. Yetiştirilmesindeki zahmetler ve dış alımla birlikte başlayan ekonomik dengesizliklerle safran ziraati peyderpey terk edilmiştir. Sınırları içerisindeki safran tarlalarını 20. asır başlarına kadar muhafaza eden yerlerden biri de Viranşehir'dir. Viranşehir safranının kalitesiyle kazandığı haklı ve köklü bir şöhreti vardır. Hatta "17. yüzyılın başlarında İstanbul piyasasında Viranşehir safranı ve diğer safran olmak üzere iki tip safran bulunuyordu. Viranşehir safranı, diğer safrandan da kıymetli idi. 1600 yılında Viranşehir safranının dirhemine 3 akçe, diğer safranın dirhemine ise 2 akçe fiyat konulmuştur."²⁹ Gerçekten de Viranşehir safranı daha 16. yüzyılda şiire geçecek kadar şöhretli ve makbuldür. Asrın son büyük şairlerinden Yahya Nev'î Efendi (ö. 1599),

²⁷ "14. yüzyılın başlarında Anadolunun bazı bölgelerinde çok miktarda safran elde edilirdi. İbn Batûta seyahatnamesinde Göynük bölgesi için şöyle denmektedir: Burada ne bağ ne de bahçe vardır. Safran'dan başka bir şey de yetiştirilmez. Kadın bizi safran almaya gelen tüccarlardan zannederek bunlardan epeyce bir miktar getirdi." (Seyahatname'nin Muhammed et-Tancî neşriden naklen Baytop, 1984, s.361.)

²⁸ Bu yazıda, safranın en işlek benzetme yönleri olan rengi ve kokusuna gerekmedikçe değinilmeyecek, yalnız rengi ve kokusuna vurgu yapan beyitler üzerinde durulmayacak, onlara nazaran daha nadir bilgiler üzerine kurulmuş örnekler ele alınarak şiirimizdeki kullanım alanına dikkat çekilmeye çalışılacaktır.

²⁹ M. S. Kütükoğlu ve Y. Yücel'den naklen T.Baytop, 1984, s. 361.

ayrılık acısıyla ne derece yıprandığını anlatırken: “Tenim, göz yaşı kanımdan erguvan fidanına döndü. Vücudum (adeta) Viranşehir oldu; yüzüm safrana boyandı.” demektedir:

*Tenim hûn-ı sirişkünden nihâl-i ergavânîdür
Vücûdum oldu Virânşehir rûyum za'ferânîdür³⁰*

Safran Sulaması

Yaz sonu-sonbahar başı ekilen safran soğanları hasat zamanına dek defalarca çapalanıp sulanır. Bu iki işlem de son derece dikkatli ve titiz bir şekilde yapılmalıdır. Zira safran çiftçilerinin “yeni gelin gibi nazlı” dedikleri bu değerli çiçek her şeyin fazlasından etkilenir. Şiddetli yağmur onun en sevmediği şeydir. Özellikle hasada yakın yağmur yağarsa verim alınmaz. Şiirimizde her biri bir/birkaç çiçeğe benzetilen güzellik unsurlarıyla yüz, baharın koynundaki bir bahçeyi andırır. Divan şiirindeki âşık tipinin safran renkli (sararmış) yüzü ise bir türlü dinmeyen şiddetli göz yaşları altındadır. Halbuki dinmesi ve dolayısıyla tam kararında yağın bir yağmura benzetilmesi mümkün olmayan bu göz yaşları altında safran yetişmemelidir. Tebessüme hasret kalan Karamanlı Aynî, güldüğü zaman yanaklarında güller ve laleler açan sevgilisine özenerek yüz bağına gül ve lale diker. Fakat şairin talihsizliği o dereceye varmıştır ki göz yaşları ile sürekli suladığı halde safran yetişir:

*Yüz bâğına ne denli gül ü lâle dikerem
Su verirem bu göz yaş ile za'ferân biter³¹*

Safran Hasadı

Safranı bahçe çiçeklerinden ayıran en önemli özelliklerinden biri de hasat zamanıdır. Birbirinden güzel renk ve kokularıyla bahçeyi süsleyen çiçeklerin pek çoğu bahar mevsiminde açarlar. Göz alıcı mor rengi ve benzersiz kokusu

³⁰ Divan neşrinde bu beyit:

*Tenim hûn-ı sirişkünden nihâl-i ergavânîdür
Vücûdum oldu virân şehri rûyum za'ferânîdür*

şeklinde tespit edilmiştir. (Nev'î, *Divan*, [Hazırlayanlar: Mertol Tulum-M. Ali Tanyeri], İÜEFY, İstanbul 1977, s. 265.)

³¹ Karamanlı Aynî, *Divan*, (Hazırlayan: Ahmet Mermer), Akçağ Yayınları, Ankara 1997, s. 423.

ile onlardan hiç de aşağı kalmayan safransa sonbaharda çiçek açar ve hasat edilir. Tepecikleri kurutulduktan sonra kazandığı kendine özgü sarı rengi de hüznü, ayrılığı ve sonbaharı çağrıştırır. Sararmış (zâferânî) çehreleriyle muhabbet âleminin hazânından bahseden şairlerimiz, bir yandan da safran hasadının sonbaharda yapıldığını hatırlatırlar:

*Sararmış çehremi sanman ki reng-i za'ferândır bu
Muhabbet âleminde dâstım reng-i hazândır bu*³² Hayâlî

*Dahi şol kasr kim oldur hazânî
Ola rengi ser-â-ser za'ferânî*³³ Lâmi'î (Ferhâdnâme)

“Şu saray ki sonbahar sarayıdır. (Sonbahar sarayının) rengi (de işte böyle) baştan başa za'ferânî olmalıdır.”

*Ruh-ı gül-fâmum oldı za'ferânî
Bahârum gördi âşûb-ı hazânî*³⁴ Celîlî (Hüsrev ü Şîrîn)

“Bahârım hazan kargaşasını gördü, gül renkli yanağım za'ferânî oldu.”

Kanlı Safran Hilesi

Hasat sonrasında kurutulan safranın rengi kızıla yakın bir sarıya dönüşür. Arzu edilen renge ulaşamayan sahte ya da kalitesiz safrana renk ve koku itibariyle benzer bitki tozları, kimyasal boyalar, balmumu, hayvânî yağ, lif ve kan gibi organik maddeler katmak safran hilelerinden bazılarıdır.³⁵ Ekonomik değeri yüksek olan bu bitkinin üretilmesinde ve pazarlanmasında yüzyıllardır değişik hileler yapıldığı hatta safran hileciliğinin orta çağda (Almanya ve İsviçre) ölümle cezalandırıldığı bilinmektedir. Kuruyan göz pınarlarından bir süre sonra kan gelmesi ve bu kan damlalarının aşk derdiyle safran rengine bürünmüş âşık yanağına dökülmesi, safran hilelerinin de şairlerimiz için esin kaynağı olmasına yol açmıştır. “Gerçi gözden gönüle (açılan) dolabı yoktur

³² Hayâlî, *Divan*, (Hazırlayan: Ali Nihat Tarlan), Akçağ Yayınları, Ankara 1992, s. 249.

³³ Lâmi'î Çelebi, *Ferhâdnâme*, (Hazırlayan: Hasan Ali Esir), İÜSBE (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1998, Metin Bankası, 1 Temmuz 2004 Versiyonu.

³⁴ Hamdîzâde Celîlî, *Hüsrev ü Şîrîn*, (Hazırlayan: Şevkiye Kazan), SDÜSBE (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 1997, Metin Bankası, 1 Temmuz 2004 Versiyonu.

³⁵ www.karabuk-tarim.gov.tr (23.03.2005)

ama (sevgili) yüzümdeki safranını kanla suladı.” diyen Kadı Burhânettin, seçtiği “dolap” sözcüğü ile safrana kan damlatma hilesini ima etmektedir:

*Yüzümde za'ferânını suvardı kan ile
Gözden egerçi gönüle dölâbı yohdurur³⁶*

Sevgilisi hoşnut kalsın diye dolaplar çeviren bir düzenbaz olmayı bile göze almış şair: “Bizden yana gönlü ferah olana kadar, âşığın yüzü safran ve gözü dolap olsa ne çıkar” demekten de çekinmez:

*Tâ ola ki hâtırı bizden ne ola inşirâh
Za'ferân âşık yüzi gözi ho dölâb olsa yig³⁷*

Hatta Kadı Burhanettin’in, kanlı göz yaşlarıyla suladığı sararmış benzini “za’ferân-ı Rûm”a benzetmesinden, Anadolu’da 14. yüzyıldan beri bu yolla yaygın bir şekilde safran hileciliği yapıldığını da anlıyoruz:

*Saru benze gice gündüz dökerem kanlu yaşı
Kan ile hâsıl kıluram za'ferân-ı Rûmdur³⁸*

Safrana kan damlatıldığını söylemek gizlenen hileyi ifşâ etmek olacağı gibi, âşığın sararmış yanakları üzerine dökülen kanlı (erguvânî) göz yaşlarının görülmesi de herkesten saklanan aşk sırrını halka duyurmak anlamına gelir:

*Yüzüm idüp za'ferân u yaşlarımı ergavân
Râzumu halka 'ayân itmek dilersin itmegil³⁹* Ahmedî

Ateşli Tabip Safran

Safranlı beyitlerin en ilginç olanları ise hiç şüphesiz onun tıbbî özelliklerine vurgu yapanlarıdır. Batı’nın ve Doğu’nun tüm klâsik tıp kaynakları, kökeni eski Yunan kültürüne dayanan bir teori üzerine kuruludur. Dört sıvı (humor) ya da *ahlât-ı erba'a* denilen bu teoriye göre, dört unsur (hava, su, toprak, ateş) üzerine binâ edilmiş evren gibi insan da dört sıvı (kan, balgam,

³⁶ Kadı Burhaneddin, *Divan*, (Hazırlayan: Muharrem Ergin), İÜEFY, İstanbul 1980, s. 47.

³⁷ a. e., s. 363.

³⁸ e. e., s. 436.

³⁹ Ahmedî, *Divan*, (Hazırlayan: Yaşar Akdoğan), İÜEF (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1979, *Metin Bankası*, 15 Mart 2004 Versiyonu.

sevdâ, safrâ) üzere yaratılmıştır. Vücuttaki dört önemli organ bu dört sıvının emrindedir (kan-kalp, balgam-beyin, sevdâ-dalak, safrâ-karaciğer). Teori, tabiatındaki her maddeyi dört özellik (sıcak, soğuk, kuru, nemli) altında sınıflandıran eski kozmoloji biliminden de yararlanır. Kan, sıcak ve nemli; balgam, nemli ve soğuk; sevdâ, soğuk ve kuru; safrâ, kuru ve sıcaktır. Dört özelliğin etkisi altındaki dört hayâtî sıvı, tabiatları gereği yine bu dört özellikten birisini taşıyan gıda maddeleri yoluyla vücûda alınır. Meselâ et ve yumurtada kan, balık ve yoğurta balgam, sarımsak ve kuru gıdâlarda sevdâ, tatlı yemeklerde de safrâ vardır. Bilinen bütün hastalıklar bu dört sıvının birbirleri karşısındaki dengelerini kaybetmelerinden kaynaklanır. Eski hekimler işte bu dengeyi tekrar kurabilmek için sıcak, soğuk, kuru ve nemli bitkilerden gerekli olanları ile ilaç terkipleri hazırlarlar. Safran, bu tasnife göre sıcak bitkiler içerisinde ve şairlerimiz safranla ateşi ya da ateşe bağlı kavramları ve hastalıkları bir arada kullanmaya gayret ederler:

*Sûz-ı dil benzîm sarardur ey yanağı ergavân
Gâlibâ bu vech ile kâyunda olmaz za'ferân⁴⁰ Necâtî*

“Ey yanağı erguvan (renkli güzel)! Gönül ateşi benzimi sarartır, gâliba bu yüzden senin semtinde safran olmaz, (benim gönül ateşiyle sararmış benzim varken safrana ve onun sıcaklığına gerek kalmaz)”

*Bağrumun yandığma benzim sarusudur nişân
İy yüzi gül lâ-cerem küynükde olur za'ferân⁴¹ Necâtî*

“Bağrımın yandığına benzimin sarısı delildir. Ey gül yüzlü! Safran elbette yanık yerde olur.”

*Nice bir ey lâle-ruh benzîm za'afrân eylemek
Âşık-ı bî-çârenün küynüklü âhı yok mudur⁴² Necâtî*

“Ey lâle yanaklı! Benzimi ne zamana dek safran edeceksin (safranla yakacaksın). Çaresiz âşığın (zaten) yakıcı âhı yok mudur? (Bir gün onun da seni âhı ile yakacağından korkmaz mısın?)”

⁴⁰ Necâtî, *Necâtî Beg Divanı*, (Hazırlayan: Ali Nihat Tarlan), MEBY, İstanbul 1997, s. 392.

⁴¹ a. e., s. 393.

⁴² a.e., s. 181.

*Teb-i tâb-ı muhabbetden şu denlü nâ-tevânem kim
Hayâtum gülşeninde za'ferân oldu ruh-ı zerdüm⁴³ Bâkî*

“Aşk ateşinin sıtmasından öylesine güçsüz düştüm ki sararmış yanağım hayat gülşenimde safrana döndü.”

Safran-Kâfûr İlişkisi ve Fuzûlî'nin Dehâsı

Safranın başka bazı maddelerle bir araya gelerek ilaç terkipleri oluşturduğu daha önce söylenmişti. Safran ve diğer eczâ malzemesiyle birlikte kullanılan maddelerden biri de kâfûrdur. Hindistan'da yetişen bir ağacın dallarını kaynatmakla elde edilen bu saydam sıvı baş ağrısını dindirir ve şehveti dizginler.⁴⁴ Eski tabiplerin gözde ilaçlarından olan kâfûr, Fuzûlî'nin *Leylâ ve Mecnûn*'unda, Mecnûn'un ölmeden önceki son halinin tasvîr edildiği beyitlerden birinde safranla buluşur:

*Kâfûrını tökdi za'ferâna
Sûz-ı dil ile gelüp figâna⁴⁵*

Leylâ ve Mecnûn'un son neşrini çeviri ve notlarla birlikte gerçekleştiren Muhammed Nur Doğan, beyti: “Kâfûr (gibi ak saçlar)ını safran (gibi sararmış yüz)üne döktü. İçinin ateşiyle feryat figan eyleyip...”⁴⁶ şeklinde günümüz Türkçesine aktarır. Eski şiirimize olan vukûfu herkesçe teslim edilen merhum Mahir İz ise aynı beyit için: “Kâfûr, beyaz göz yaşları; zâferân, aşktan ve heyecandan sararmış yüzdür. Ağlayınca kâfûr zâferâna dökülmüş oluyor.”⁴⁷ der. Kâfûr'la kastın ak saçlar mı yoksa göz yaşları mı olduğu bir yana, Fuzûlî'nin niçin zâferân üzerine kâfûr döktüğünü, bir başka deyişle zâferân üzerine kafur

⁴³ Bâkî, *Bâkî Divanı*, (Hazırlayan: Sabahattin Küçük), TDKY, Ankara 1994, s. 312.

⁴⁴ “Kâfûr: Bu isimle ma'rûf dârûdur. Bilâd-ı Hind'de, Serendib etrafında bir ağacın zamgıdır. Birkaç kısımdır. İyisi Riyâhî ve Kaysûrî kısmıdır ki gâyet de ak ve sâfî olur. Anlara cevâne derler ve 'amelî nev'i ol ağacın cevfinde olan hurde çöpler kaynatmağla hâsıl olur. Ve kâfûr-ı sahîhin râyihası limon ve ağaç kavunu râyihasına şebîh olur. Ve masnû'u, sıkleti ve yapışancılığı ile ma'lûm olur. Etibbâ masnû' nev'ine kâfûr-ı mevî derler. Ve her beyâz nesneyi kâfûra nisbet ederler. Kâfûr-ı Cevdâne: Kâfûrun sahîh nev'idir ki etibbânın Riyâhî ve Kaysûrî dedikleridir. İstîsmâmı sudâ'ı dâfî' ve tenâvülü şehveti kâtu'dır.” (Mütercim Âsım Efendi, *a. e.*, C.II, s. 323-324.)

⁴⁵ Fuzûlî, *Leylâ ve Mecnûn*, (Hazırlayan: Muhammed Nur Doğan), YKY, İstanbul 2000, s. 520.

⁴⁶ *a. e.*, s. 521.

⁴⁷ Mahir İz, *Yılların İzi*, Kitabevi, İstanbul 2000, s. 346.

dökmesinin yalnız bu kelimelere yüklediği istiâre manalarıyla ilgili olmadığını İbni Sînâ'nın şهادetiyle öğreniyoruz:

“Bazı ilaçların belli kısımlara nüfûz edip etkin olabilmesi için taşıyıcı ve onları yönlendirici ilaçlarla karıştırılması gerekir. Mesela *safran*, gülle ve *kâfûr* ve mercanla karıştırılınca **kalbe nüfûz eder.**”⁴⁸

İbni Sînâ'nın yukarıdaki bilgileri verdiği *El-Kânûn Fi't-Tıbb* adlı ünlü eseri, “ilimsiz şiir temelsiz duvar gibi olur” diyen büyük şairin divanında adını andığı kitaplardan biridir.⁴⁹ Anlaşılan Fuzûlî, Mecnûn'un yürek yangınıyla attığı bu son çılgılık doğrudan kalplere nüfûz etsin diye mısraın içine bir ilaç terkibi gizlemiştir.

Za'ferân-ı za'f

Safran aynı zamanda önemli bir iştah kesicidir. Bir yandan kilo vermeyi sağlarken bir yandan da mideyi kuvvetlendirir. Bu özelliği sebebiyle *za'ferân-ı za'f* adıyla da bilinir. İçin yanması, gözlerden kanlı yaşlar gelmesi ve yüzün sararması gibi aşırı derecede zayıflamak da aşk hastalığının belirtilerinden ve şiirimizdeki âşıkların alametlerindedir. Mezâkî, âşıklara benzemek için zâferân kullanıp yemeden içmeden kesilen ve bu yüzden de benzi sararan zâhide, yürekte olması gereken ateşin ve nemli gözlerden akması gereken kanlı göz yaşlarının nerede olduğunu sormaktadır:

Kanı sûz-ı derûn-ı hûn-ı eşk-i çeşm-i ter zâhid
*Tutalum za'ferân-ı za'f ile sîmânı zerd itdün*⁵⁰ *Mezâkî*

Kahkaha Tozu Safran

Divan şairlerinin safran hakkındaki en yaygın dikkatlerinden biri de onun neşe verici ve güldürücü özelliği ile antidepresif ilaçlardan oluşudur. Safran,

⁴⁸ İbn-i Sînâ, *El-Kânûn Fi't-Tıbb*, (Türkçeye Çeviren: Esin Kahya), AKMY, C.II, Ankara 2003, s. 38.

⁴⁹ Fasl-ı keyfiyet-i *Kânûn-ı Tıbb* etmiş hâsıl
Bahs-i teşhîs-i maraz da'vî-i dermân eyler
(Fuzûlî, *Fuzûlî Divanı*, (Hazırlayanlar: Kenan Akyüz, Süheyl Beken, Sedit Yüksel, Müjgan Cunbur), Akçağ Yayınları, Ankara 1990, s. 103.)

⁵⁰ Mezâkî, *Divan*, (Hazırlayan: Ahmet Mermer), AKMY, Ankara 1991, s.436.

darüşşifâlarda melankoli hastaları için hazırlanan ilaç terkiplerine katılır, onlara koklatılır ve üzerlerinde bulundurulur. Bu sayede ruhi çöküntü içerisindeki hastanın neşelenmesi ve gülmesi sağlanır. Hatta eserindeki zâferân maddesini onun tamamen bu özelliğine ayıran Ahmet Talat Onay, düğünlerde safranlı zerde-pilav ikram etmenin ya da eski İstanbul medreselerinde haftada iki öğün zerde çıkarılmasının, neşeyi artırmak amacıyla tesis edilmiş adetler olabileceğini söyler.⁵¹ Mübalağayı ve hüsn-i talili seven şairlerimiz, kendileri aşk derdiyle perişan halde iken sevgililerinin neşelerinden bir şey kaybetmemelerini, sararıp safrana dönmüş yüzlerine bağlarlar. Dudakları açılmamış bir fıstığı andıran ağzıyla tebessüm dahi etmeyen sevgiliyi ancak safran güldürebilir. Zira o bitkiler âleminin Nasrettin Hoca'sıdır:

*Rây-ı zerdüm piste-i leb-bestesin handân ider
Za'ferân nev'-i nebâtun Hâce Nasrû'd-dînidür⁵² Nâbî*

Safranın bu özelliği gülmek-ağlamak tezaadından yararlanabilmeleri için de şairlere zemin hazırlar. Âşğın safrana dönmüş yüzüne önceleri gülen gönü sonraları dayanamayıp onunla birlikte kan ağlar veya ayrılık ateşiyle şairin yüzünü safran gibi sarartan acımasız sevgili böylece düşmanları güldürüp, dostları ağlatır vs.:

*Dil gülerdi za'ferân-ı rây-ı zerd-i 'âşika
Şimdi kan ağlar olup hem-derd derd-i 'âşika⁵³ Keçecizâde İzzet Molla*

*Ayrılığdan yâr menüm bağrumı büryân eyledi
Özini bir yana saldı meni bir yan eyledi
Za'ferân tek benzümi döndürdi ol bî-rahm yâr
Düşmeni handân idüp dostını giryân eyledi⁵⁴ Nesîmî*

Genç yaşta dünyaya veda eden talihsiz sebk-i hindî şairi Fehîm-i Kadîm'in aşağıdaki beytinde olduğu gibi safran kimi zaman da çok karmaşık hayallere malzeme olur. Şair, ötüşüne istinaden güldüğü farz edilen keklîği

⁵¹ Ahmet Talat Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, (Hazırlayan: Cemal Kurnaz), TDVY, Ankara 1992, s. 442-443.

⁵² Nâbî, *Divan*, (Hazırlayan: Ali Fuat Bilkan), MEBY, C.I, İstanbul 1997, s. 570.

⁵³ Keçecizâde İzzet Molla, *Dîvân-ı Bahâr-ı Efkar*, Bulak 1255, s. 161 (Gazeliyyât).

⁵⁴ Nesîmî, *Nesîmî Divanı*, (Hazırlayan: Hüseyin Ayan), TDKY, C.II, Ankara 2002, s. 757.

(kebg-i handân) yukarıda bahsedilen tezat eğilimince ağlatmayı düşünmüştür. Fakat kendisini benzeteceği bu keklik bir melankolik gibi gâh ağlayıp gâh gülmelidir. Gültüşleri göz yaşlarına karışan (giryenâk-i hande-eser) şaşılması keklik (kebk-i bü'l-'aceb), bu haliyle yuvasındaki çalı çırpıyı safrana dönüştürür. Kuş yuvasında zâferân bulunması ise bir başka bilgiye dayanmaktadır. Kuşlar yuvalarına sinsice süzülen yılan ve diğer sürüngenlerden oldukça çekinirler.⁵⁵ Yavrularını bu tehlikeden korumak için de keskin kokuları olan bir takım otları ve ağaç yapraklarını yuvalarına taşırlar. Zâferân kendine özgü kokusu ile keler vb. sürüngenlerin yanaşamadığı bitkilerden biridir.⁵⁶

*O kebk-i bü'l-'acebüz girye-nâk-i hande-eser
Ki za'ferân iderüz hâr-ı âşiyânumuzı⁵⁷*

Safranlı Muskalar

Tılsımlı olduğuna inanılan bazı duaların yazıldığı kâğıt parçalarının (nüsha/ta'vîz) üstte taşınması ya da kollara bağlanması (bâzû-bend) çok eski adetlerdendir. Kötülükleri ve kem nazarları savuşturmak için düzenlenmiş bu muskalarından biri de taşıyanı sevimli gösteren şirinlik muskasıdır. Üzerinde *mercan duâsı* ya da *şirinlik duâsı* denilen bir duânın bulunduğu kâğıt parçası, güzel koku veren bir takım maddeler de eklenerek katlanır. Misk ve gül suyu gibi safran da koku verici olarak muskaların içine konan maddelerden biridir:

*Olmuş âşüfte havâ yazmağ-ı için ta'vîz ana
Berg olubdur za'ferân u hâk müşk ü su gül-âb⁵⁸*

Tacizâde Cafer Çelebi

“Yaprağı safran, toprağı misk ve suyu gülab kılan hava, (adeta) ona muska yazmak için çıldırmış (gibidir).”

⁵⁵ Uçursa ey hümâ zülfün hayâli dîdeden hâbı
Aceb mi murg ürker mâr gelse âşiyân içre
Zâtî

(Zâtî, *Divan*, (Hazırlayan: Ali Nihat Tarlan), İÜEFY, C.I, İstanbul 1967-1970, s. 285.)

⁵⁶ Mütercim Âsım Efendi, a. e., C. I, s. 2/375.

⁵⁷ Fehîm-i Kadîm, *Divan*, (Hazırlayan: Tahir Üzgör), AKMY, Ankara 1991, s. 668.

⁵⁸ Tacizade Cafer Çelebi, *Divan*, (Hazırlayan: İsmail E. Erünsal), İÜEFY, İstanbul 1983, s.125.

Şairlerimiz, güzellik hazinesini korumak için lâl dudakları üzerine misk kokulu ayva tüyleriyle tılsım yazan sevgilinin, hasretiyle safrana döndürdüğü yüzleri de bu şirinlik muskasına katacağını düşünürler/ümit ederler:

*Rûy-ı âşık za'ferân-renk olduğunun vecdi bu
La'line şîrînlük yazar o hatt-ı müşk-bû⁵⁹ Şeyhülislam Yahyâ*

*Gencînesine yazalı şîrînliğin tılsım
Benzümi za'ferân kılar ol müşkbâr-hat⁶⁰ Mürekkepçi Enverî*

Tabiata ve gündelik hayata dair binlerce sözcük, divan şairinin dilinde mecâzî açılımlar kazanırken çoğu zaman somut ve ayrıntı özelliklerinden hareket edilmektedir. Safran da öncelikle rengi ve kokusu ile bilinen bir bitkidir. Fakat bu sınırlı araştırma, onun ekim aşamasından tüketim alanlarına kadar pek çok yönden divan şairi için estetik malzeme olduğunu ortaya koymaktadır. Verilen örnekler onlarca benzerleri arasından seçilmesine rağmen pek çok zâferânlı beytin görülemediği muhakkaktır. Hatta safranın bu yazıda örneklen- dirilmeyen -özellikle tıbbî- bazı özelliklerinin daha divanlara yansımış olabile- ceği hatırdan uzak tutulmamalıdır. Bu sebeple divan şairlerince kullanılması muhtemel özellikleri olabildiğince bir araya getirilmiştir.

Divan şairinin ve geleneğin dünyayı nasıl yorumladığı, lügatte ve hayatta birbirlerinden hayli uzak görünen nesne ve kavramları hangi estetik düzlemde birbirlerine yakınlaştırdığı ile doğrudan ilgilidir. Bu gözle bakıldığında yalnız safranın dahi divan şairinin tabiatla olan ilişkisi bakımından önemli ip uçları barındırdığı görülecektir.

⁵⁹ Şeyhülislam Yahyâ, *Divan*, (Hazırlayan: Hasan Kavruk), MEBY, Ankara 2001, s. 325.

⁶⁰ Enverî, *Divan (Ümmî Divan Şairleri ve Enverî Divanı)*, (Hazırlayanlar: Cemal Kurnaz, Mustafa Tatçı, MEBY, Ankara 2001, s. 113.